

A KETTŐS SZILLOGIZMUS TIPIKUS 'VILÁGAI'

BÉKESI IMRE

0. A kettős szillogizmus egy elméleti séma, amelyet azért konstruáltam, hogy – mint kutató – interpretálni tudjam általa bizonyos konstrukciótípusok implicit jelentésrészleteit (vö. PETŐFI – BÉKESI szerk.: 1991. 38–54).

Mondatok, szövegek implicit jelentésrészleteit természetesen nem csak a kutató interpretálja; ezt teszi minden partner (beszédpart, olvasó), akár tud róla, akár nem. Beszédfolyamatában ugyanis a beszélő túlnyomórészt tényállásleírásokat ad (*Az emberek az utcán esernyővel mennek, esik az eső.*), de az ezekhez való viszonyát (LÁTJA, REMÉLI, GONDOLJA stb. azt, amiről beszél) csak időnként, a tényállásleírásának egy-egy részleténél explikálja.

Az, hogy a beszélő mikor, beszédének mely helyein jelzi viszonyát a beszédében leírt tényálláshoz, több mindentől függ. Általában függ a memóriaszabályoktól (mint minden, időben megvalósuló emberi tevékenység); függ attól, hogy adott tényállás leírása közben meddig marad azonos viszonyban: pl. meddig REMÉLI és mikortól TUDJA; és függ attól is, hogy mikor változik meg a leírt tényállás maga. Egy valami állandó, amit a beszélő nem kerülhet el: hogy valamilyen viszonyban ne legyen azzal a valóságos, lehetséges tényállással, amiről beszél; s a partner sem kerülheti el, hogy ne vegye tudomásul, vagy – ha nem hozták tudomására – ne rekonstruálja ezt a (maga számára elfogadható) viszonyt.¹

Nemcsak azt a jelentést kell a partnernek átvennie, hogy *az emberek az utcán esernyővel mennek, esik az eső*, hanem azt is, hogy a beszélő TUDJA ezt (mert pl. valakitől hallotta), vagy pedig itt és most LÁTJA (és csak ennyit lát), hogy az emberek az utcán esernyővel mennek, s ebből a tényből, valamint múltbeli tapasztalataiból arra következtet (azt GONDOLJA), hogy esik az eső.²

A beszédében adott tényállással a beszélő többféle viszonyban ('hozzáférhetőségi reláció'-ban lehet; s hogy milyenben (mennyire valóságos, lehetséges stb. viszonyban) van, annak adekvát interpretálása a megértés (a partner) szempontjából alapvető, s meghatározóan fontos az interpretációkutatások számára,³ amelyek többek közt 'propositional attitude' címszó alatt tárgyalják. Közismert elméletének (Text Structure World Structure Theory) keretében kutatja PETŐFI S. JÁNOS, aki az interpretatív operációk eredményeinek reprezentálására egy következetes apparátust, kanonikus nyelvet, hozott létre (PETŐFI – KAYSER: 1976., PETŐFI: 1978.).

A szövegstruktúra – világstruktúra – elmélet (TeSWeST)⁴ alapgondolata az a feltételezés, hogy a beszélő minden tényállásleírása be van ágyazva (legtöbbször implicit módon) egy 'világ'-ba. S mivel a beszélő rendszerint nem elkülönített tényállásleírásokat ad, hanem tényállásleírások láncolatát, azaz szöveget alkot, indokolt feltételezni, hogy a szövegben 'világalkotó lánc' húzódik meg:

A beszélő (itt és most) LÁTJA, hogy az emberek az utcán esernyővel mennek, EZÉRT az GONDOLJA, hogy esik az eső, HISZEN a korábbiakban azt TAPASZTALTA, hogy esernyővel az emberek általában esőben járnak-kelnek az utcán.

PETŐFI S. JÁNOSnak s közelebbi-távolabbi munkatársainak kutatásai már sokat feltártak a beszélő 'világalkotó láncá'-nak természetéből, s főként arról, hogy a partner hogyan rekonstruálja a beszélő világalkotó láncát. Mivel a láncban – s a TeSWeST-re épülő elemzésekben is – tartalmi-logikai viszonyfajták által kapcsolódnak egymáshoz az egyes láncszemek (DORFMÜLLER – KARPUSA: 1983.), kézenfekvő volt számomra,

hogy a 'konstrukciótípusok' néven publikált mondat- és szövegalakulataim interpretációját ugyancsak a TeSWeST alapján kíséreljem meg létrehozni. Ez nemcsak ígéretes, hanem ajánlatos is volt számomra, hiszen az említett elemzések középpontjában épp úgy, mint a konstrukciótípusokéiban a megszorító (elvárástörő) ellentét áll (vö. BÁN-RÉTI ZOLTÁN: 1983.). Ez az a viszonyfajta, amelynek elő- és utótagja (miként előző dolgozatomban bemutattam) egyúttal egy-egy szillogizmus tétele is. Explikált elő- és utótagjai által van jelen implicita a két szillogizmus két-két tétele (konvencionális, valamint aktuális premisszái, konklúziói).

A 'kettős szillogizmus' néven publikált vizsgálati keret az imént felvázolt 'világ'-összefüggéseket nem tartalmazza. Nem kapott tehát teret benne az a kérdés, hogy két szillogizmus tételeiként felfogott tényállásleírásokhoz miféle viszonyok fűzik a beszélőt, vagyis hogy ezek a tényállásleírások miféle 'világok'-ból származnak.

Ha ezt a kérdést minden szövegfajta-ra és a lehetséges összes jelentésösszefüggésre vonatkozóan tennénk fel, akkor igen sokféle 'világ'-ra gondolhatnánk (vö. PETŐFI-KAYSER: 1978.).⁵ Mivel azonban az ellentétesen viszonyított kettős szillogizmus maga is egy sajátos szerkezet, nem teszi lehetővé, hogy minden lehetséges világ megjelenjék benne.

Valószínű, hogy a két alsó premisszában megjelenített tényállásleírások a FAKTUMként közölt TUDÁS világába ágyazódnak be. Az első szillogizmus konklúziója – szerepéből következően – az ELVÁRTAM, hogy..., ARRA SZÁMÍTOTTAM, hogy... AZT REMÉLTEM, hogy... világokba ágyazódik be; a második szillogizmus konklúziója jelen időben FAKTUM, azaz a TUDÁS-világ egyik komponense, a jövőre vonatkoztatva pedig a beszélő MEGGYŐZŐDÉSÉT fejezi ki.

Legtöbb figyelmet a partnertől a két szillogizmus nagy premisszái igénylik. Formailag azért, mert legtöbbször implicita maradnak; de főként azért, mert itt lehet a legnagyobb eltérés a beszélő, valamint a partner 'világai' között. Azokról az aktuális tényállásokról ugyanis, amelyek az alsó premisszában explikálódnak, a beszélő más-más konvenciókkal: HIEDELMEKKEL, TAPASZTALATOKKAL rendelkezhetik, s így más-más előfeltevésekből indulhat ki.

Mindezt, vagyis a kettős szillogizmus, valamint a benne szerepelhető 'világok' összefüggését az alábbi általános vázlat szemlélteti. A jelek olvasata: p = preszuppozíció (előfeltevés) szerepű nagy premissza; o = kis premissza (amely legtöbbször a konklúzió oka, a következtetés alapja); k = konklúzió. A csillag az implicititás jele.

[A] szillogizmus:	[B] szillogizmus:
[A _p *] FELTÉTELEZÉS, ELKÉPZELÉS TUDÁS, TAPASZTALÁS	[B _p *] FELTÉTELEZÉS, ELKÉPZELÉS TUDÁS, TAPASZTALÁS
[A _o] TUDÁS, TAPASZTALÁS, TÉNY	[B _o] TUDÁS, TAPASZTALÁS, TÉNY
[A _k *] ELVÁRÁS, REMÉNY, MEGGYŐZŐDÉS	[A _k *] TÉNY, HIÁBAVALÓ REMÉNY

A fenti sémán csupán a két szillogizmus tételei állandó komponensek, valamint a két szillogizmus ellentétes viszonya. Változó sajátosság az explicitás-implicitás, még-

hozzá a 'világalkotó' igék és a beléjük ágyazott tényállásleírások explicitása-implicitása egyaránt. Változó sajátosság természetesen az is, hogy aktuálisan miféle 'világok' rekonstruálhatók egy-egy tényállásleírás fölé.

Ez a dolgozat számos, 'konstrukciótípus'-nak nevezett alakulat elemzési tapasztalataira épít (BÉKÉSI IMRE: 1986.). Az iménti szempontok tipikus kombinációit igyekszik elvonatkoztatni, s az alábbiakban a három legszembevetőbb típust mutatja be a dolgozat 1., 2. és 3. pontjaként.

1. (1) példa: *„Már készen volt a temetési menet, de nem indult.”* (Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1946 – 1960. Szépirodalmi Könyvkiadó, 258.)

Ha az idézet két tagmondatát két egymás mellé helyezett tényállásleíró kijelentésnek (propozíciónak) tekintenénk, akkor jelentésviszonyukat egyszerű konjunkciónak találnánk, s ezt logikai szempontból az *és* jelölné adekvátan (vö. BÁNRÉTI: 1983. 10.). Az író azonban a *de* kötőszót használja, s ezzel arra készteti az olvasót, hogy tapasztalataiból, világismeretéből, hiedelmeiből stb. hozzon létre (rekonstruáljon) egy konvencionális, általános előfeltevést:

[A_p*] *Ha készen van a temetési menet, akkor (általában) el szokott indulni.*, és ebből (valamint az explikált általános okból:

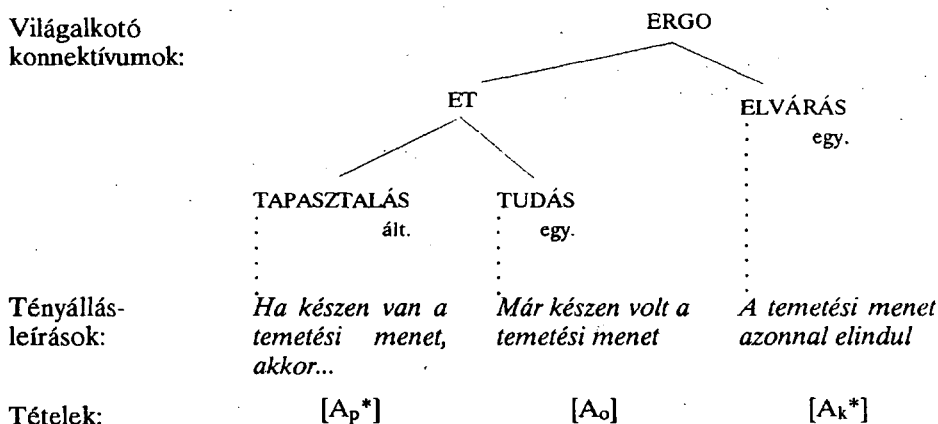
[A_o] *Már készen volt a temetési menet)* vonja le az elvárható következtetést:

[A_k*] *A temetési menet azonnal elindul.*

Az eddigieknek, vagyis a *de* előtti szillogizmusnak a szerkezete:

[A] szillogizmus:

Világalkotó
konnektívumok:

Mire a második tagmondat végére ér az olvasó, gondolatában lefut a második szillogizmus is:

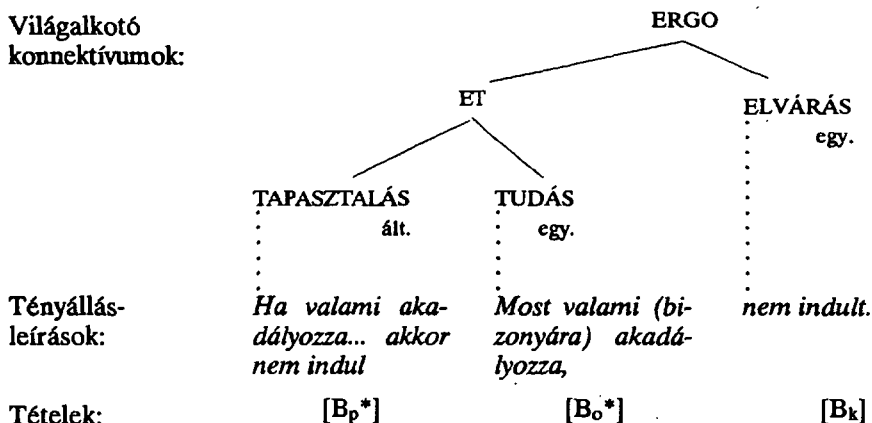
[B_p*] *Ha valami akadályozza az elindulást, akkor a menet (általában) nem indul el.*

[B_o*] *Most valami (bizonyára) akadályozza az elindulást,*

[B_k] *a temetési menet nem indult.*

[B] szillogizmus:

Világalkotó
konnektívumok:

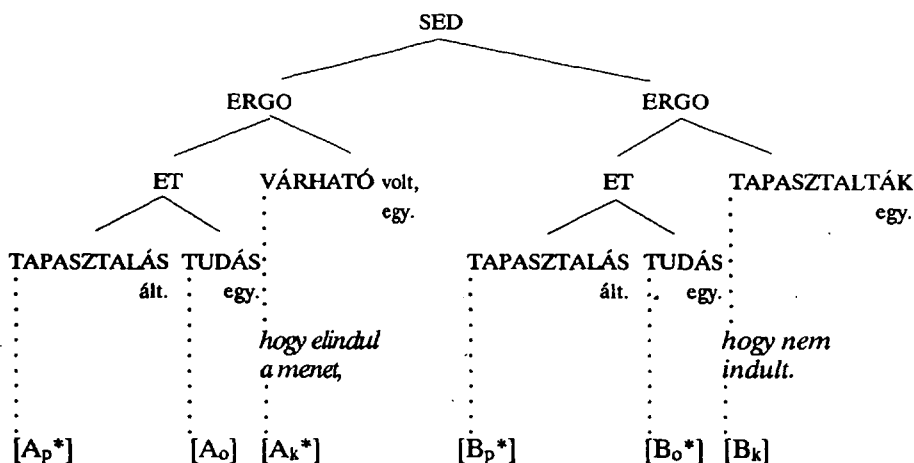
Ezek után arra a kérdésre, hogy az (1) példa mely komponensei között van a *de*-vel jelölt ellentét, részletező választ kaphatunk. A sémák szerint az ellentét a kettős szillogizmus két konklúziója között van; elsősorban azonban nem az ezekben (implicite és explicite) jelen lévő tényállásleírások között (*elindult* – *nem indult*), hanem implicit 'világaik' között:

VÁRHATÓ volt, hogy
elindul a temetési menet,

DE

TAPASZTALTÁK, hogy
nem indult.

Az (1) példa teljes jelentésszerkezetét vázlatosan így lehet ábrázolni:

Hogy valóban a két konklúzió áll ellentétben egymással, a következő (2) példa sorrendi változatainak meggyőzően láthatjuk.

(2) példa

„A Rózsai bociból végre tehénke lett, de soha nem adott annyi tejet, hogy egyszeri fejésből jól tarthatta volna a családot, mert mindig az igát húzta.” (Veres Péter: Válogatott Művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 1416.)

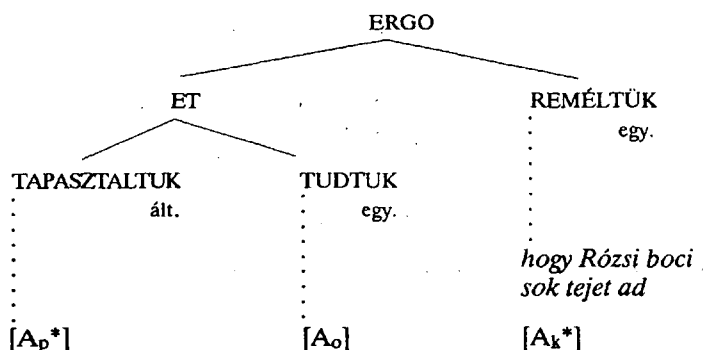
A *de* kötőszó itt is arra készíti az olvasót, hogy általános előfeltevést alkosson, s ebből, valamint az explicitált egyedi tényből vonja le az implicit következtetést:

A_p^* *Ha a borjúból tehén lesz, sok tejet fog adni.*

A_o *„Rózsai bociból végre tehénke lett.”*

A_k^* *Rózsai boci sok tejet ad.*

A tételek tényállásleírásainak 'világ'-összefüggései:

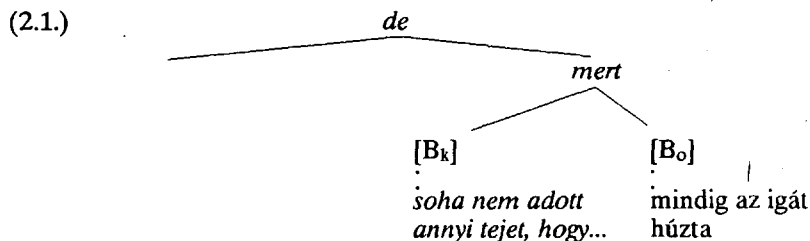

Ezek után nézzük a [B] szillogizmust. Mivel az író itt nemcsak a következtetést, hanem ennek egyedi, ténybeli okát is explicitálja, az olvasónak nem nehéz megalkotnia az előfeltevés szerepű nagy premisszáit:

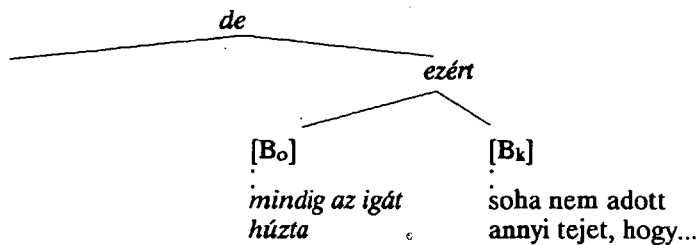
$[B_p^*]$ *Ha a tehénnel igát is húzatnak, nem ad sok tejet.*

Ennek tudatában a *de* közvetlenül a következtetést is hozhatja: ..., *de soha nem adott annyi tejet, hogy...* de hozhatja a következtetés ténybeli egyedi okát is: *de mindig az igát húzta...*

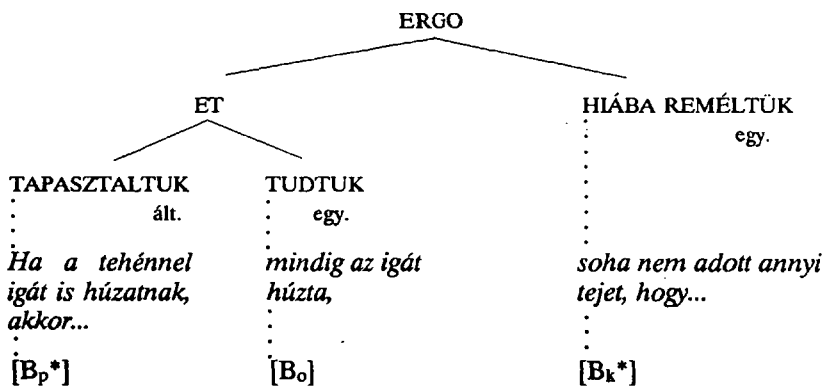
E két felszíni szerkezet ábrája az alábbi:

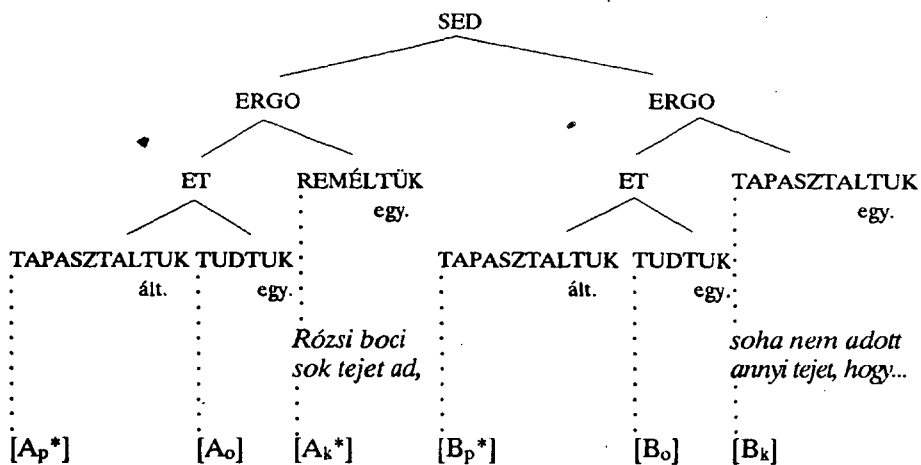
(2.2.)

A [B] szillogizmus tényállásleírásai – a felszíni struktúrákban található sorrend-
jüktől függetlenül – az alábbi 'világok'-ba ágyazódnak be:

A (2) példa jelentésszerkezete:

Az (1) és a (2) példában azonos formában áll ellentétben a két 'konklúzió'; tudniillik az [A] szillogizmus implicit konklúzióját törli a [B] szillogizmus explicit konklúziója: [A_k*] *de* [B_k].

Hogy mégsem a [B_k] explicitége a fontos, hanem csupán a következtető szerep, az alábbi példán szemlélhetjük. A (3) példa rövid szövegelőzménye: [... azt kívánta, vigyem el az iratát átjavitva a szüleinek.]

(3) „*Balázs el is vitte, de nem talált a házban senkit.*” (Nemes Nagy Ágnes: *Látkép* gesztenyefával. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 170.)

A két szillogizmus explicit és implicit tételei:

[A] szillogizmus:	[B] szillogizmus:
[A _p *] FELTÉTELEZTÉK, hogy Ha valaki elviszi az iratokat a szüleinek, akkor át tudja adni	[B _p *] TUDTÁK, hogy Ha nem talál a házban senkit, akkor nem tudja kinek átadni az iratokat
[A _o] TUDTÁK (TAPASZTALTÁK), hogy „ <i>Balázs el is vitte</i> ”	[B _o] TUDTÁK (HALLOTTÁK), hogy „ <i>nem talált a házban senkit</i> ”
[A _k *] REMÉLTÉK, hogy Balázs át tudja adni nekik az iratokat.	[B _k *] HIÁBA REMÉLTÉK, hogy Balázs át tudja adni nekik az iratokat.

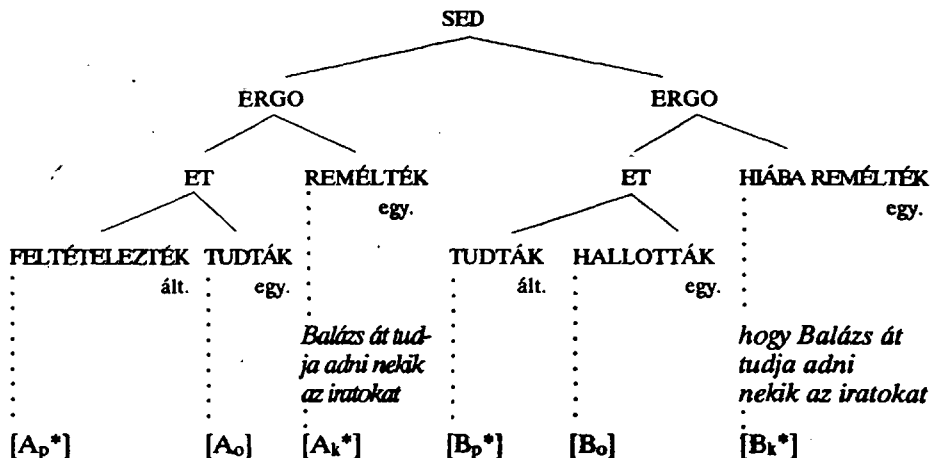
A táblázatról leolvasható, hogy a két kis premissza tényállásleírásai között egyszerű konjunkció van:

„Balázs elvitte az iratokat, *és* nem talált a házban senkit. Konjunkció van a két 'világ' között is, melyekbe a két tényállásleírás beágyazódik:

TUDTÁK (TAPASZTALTÁK) *és* TUDTÁK (HALLOTTÁK). A jelentészerkezet lényegét adó ellentét a két konklúzió (implicit) 'világalkotó' igéi között áll fenn:

REMÉLTÉK, hogy... *de* HIÁBA REMÉLTÉK, hogy..., s az, hogy a [B] szillogizmus konklúziója is implicit, csupán a megjelenési forma sajátossága.

A (3) példa jelentésszerkezete:

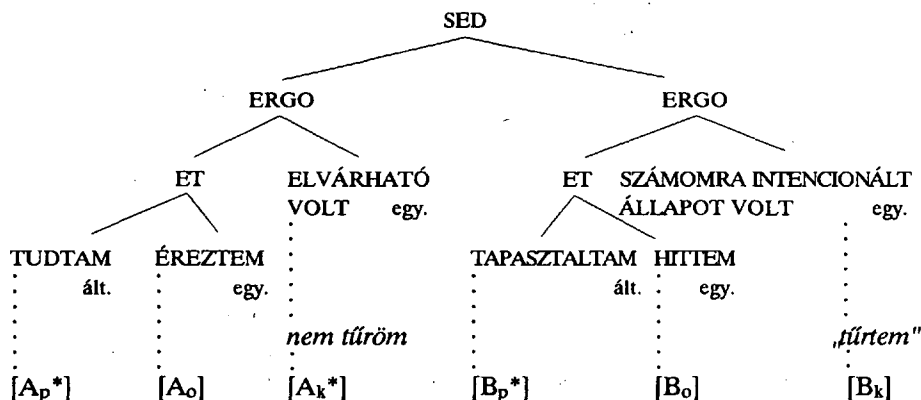
A kettős szillogizmus sémájának ismeretében nem okozott gondot, hogy példáinkban az implicit proposíciók viszonyait is rekonstruáljuk, továbbá az sem, hogy implicit 'világalkotó igék' viszonyaként is el tudjuk fogadni a megszorító (elvárástörő) ellentétet. Tény, hogy a 'világalkotó igék' gyakran és tipikusan maradnak implicitek, de – legalább egyikük – explicálódhatik is. Ezt szemlélteti a (4) példa.

(4) „Fájt a fogam, már jó két hete, de tűrtem, azt hittem, csak az íny csúszott föl a fognyakról, s a zománc talan, érzékeny rész magától megedződik, megkérgesül.” (Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1946 – 1960. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 397.)

Az idézett mondatban az explicit „azt hittem” nemcsak 'főmondata' a „csak az íny csúszott föl a fognyakról...” kezdetű tárgyi tagmondattömbnek, hanem 'világalkotó' igéje is a tárgyi tagmondattömbben adott tényállásleírásnak.⁶ Ez a HITTEM nyilván az előtag implicit TAPASZTALTAM 'világának' a tételek szerinti megfelelője.

[A] szillogizmus:	[B] szillogizmus:
[Ap*] TUDTAM, hogy Ha az embernek fáj a foga, akkor nem tűri sokáig, hanem orvoshoz megy.	[Bp*] TAPASZTALTAM, hogy Ha csak az íny csúszik föl a fog- nyakról, akkor az érzékeny rész (általában) magától is meged- ződik.
[Ao] ÉREZTEM, hogy „Fájt a fogam, már jó két hete,	[Bo] „azt HITTEM, hogy csak az íny csúszott föl a fog- nyakról...
[Ak*] ELVÁRHATÓ VOLT, hogy nem tűröm, hanem orvoshoz fordulok,	[Bk*] SZÁMOMRA INTENCIONÁLT ÁL- LAPOT VOLT „tűrtem...”

A (4) példa jelentésszerkezete:

Ha ezek után visszatekintünk, hogy miféle közös sajátosságok tűnnek szembe az eddigi négy példában, akkor a következőket állapíthatjuk meg.

A példák jelentésszerkezete egy kettős szillogizmusra épül. A két szillogizmus konklúziói között ellentét van, mégpedig az általános konvenciók alapján ELVÁRHATÓ, valamint az aktuálisan megvalósuló, TAPASZTALHATÓ konklúziók között:

(1) VÁRHATÓ volt, hogy
<i>elindul a temetési menet,</i>	DE TAPASZTALTÁK, hogy
<i>nem indult.</i>
(2) REMÉLTÜK, hogy
<i>Rózsí boci sok tejet ad,</i>	DE TAPASZTALTUK, hogy
<i>soha nem adott annyit tejet...</i>
(3) REMÉLTÉK, hogy
<i>Balázs át tudja adni az iratot,</i>	DE azt TAPASZTALTÁK, hogy
<i>Balázs nem tudta átadni az iratot.</i>
(4) ELVÁRHATÓ volt, hogy
<i>nem tűröm,</i>	DE SZÁMOMRA INTENCIONÁLT
ÁLLAPOT VOLT: <i>tűrtem</i>

A fentiekből az is kitűnik, hogy a tényállásleírások, amelyek az ELVÁRHATÓ, valamint a TAPASZTALT 'világokba' vannak beágyazva, az állítás és a tagadás viszonyában vannak egymással, vagyis ezekben egyazon tényről állítjuk és tagadjuk ugyanazt az állapotot vagy változást.

Közös jegye volt e négy példának egy fontos formai sajátosság is. Ezekben az előtagot a kis premissza reprezentálta: $[A_o]$, az első szillogizmus konklúziója implicit maradt: $[A_k^*]$. Ez az implicit ELVÁRÁS és a belé ágyazott implicit tényállásleírás törlődött aztán a $[B]$ szillogizmus explicit vagy implicit konklúziója által.

A következőkben egy olyan típusra láthatunk példákat, amelyben nem a kis premissza, hanem maga a konklúzió reprezentálja az $[A]$ szillogizmust, vagyis a felszíni formában megjelenik a konklúzió: $[A_k]$.

2. Míg az előző típus esetében arra, amit a beszélő REMÉLT, ELVÁRT – mivel ezt a beszélő implicité hagyta – a partnernek kellett következtetnie, az alábbi formában er-

re nincs szükség, sőt lehetőség sincs. A feltételes módú igealak (kiváltképp, ha múlt időben áll) kifejezi, hogy az elvárás már maga a beszélő törölte:

- (5) *Lehettem volna oktató,*
nem ily töltőtoll-koptató
szegény
legény.

De nem lettem, mert Szegeden
eltanácsolt az egyetem
fura
ura.

(József Attila: Születésnapomra)

A kettős szillogizmusnak ebben a megjelenési formájában a két tényállásleírás között nem konjunkció van (mint az (1) – (4)) példákban, hanem ugyanannak a ténynek állító, majd tagadó leírása; s a beszélő viszonya is más ezekhez:

MEGGYŐZŐDÉSEM, hogy
lehettem volna oktató,

DE

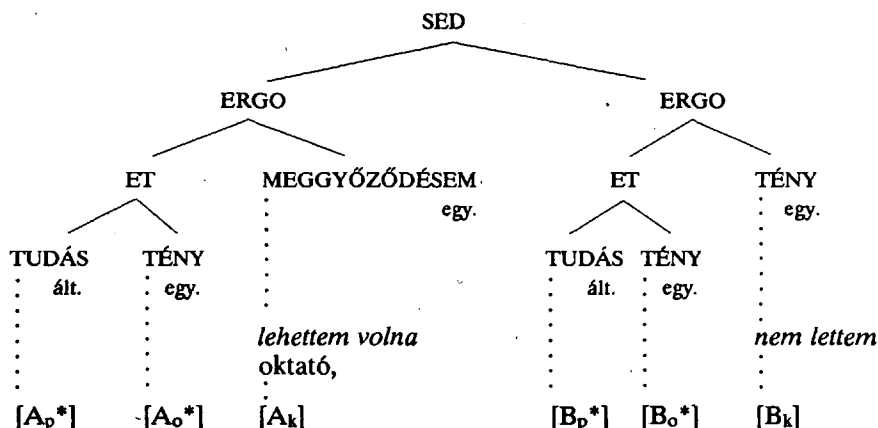
TÉNY, hogy
nem lettem.

Rekonstruáljuk a kettős szillogizmus implicit tételeit:

[A] szillogizmus:	[B] szillogizmus:
[A _p *] Ha valaki egyetemre jár, az (általában) lehet oktató.	[B _p *] Ha valakit eltanácsolnak az egyetemről, az (általában) nem lesz oktató.
[A _o *] Én egyetemre jártam.	[B _o] [Engem] „eltanácsolt az egyetem fura/ura.”
[A _k] „Lehettem volna oktató...”	[B _k] „nem lettem”

A táblázatról két tanulság első látásra leolvasható. Egyik, hogy a kettős szillogizmus erre a típusra is alkalmas vizsgálati keret. Másik tanulság az, hogy az explicit és implicit tényállásleírások mely tételeknél maradtak meg az előző típuséval azonos 'világokban', és melyeknél ágyazódnak be itt más 'világokba'.

Az (5) példa jelentésszerkezete:

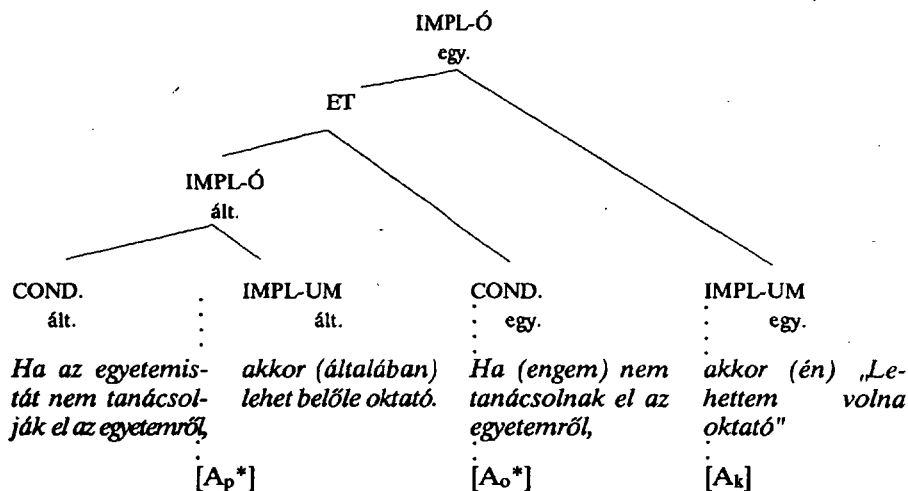

A kettős szillogizmus implicit tételei természetesen más tagolásban is rekonstruálhatók. Az [A] szillogizmus tényállásait így is elképzelhetjük:

[A _p *] Ha az egyetemistát nem tanácsolják el az egyetemről, akkor (általában) lehet belőle oktató.
[A _o *] Ha [engem] nem tanácsolnak el az egyetemről,
[A _k] akkor [én] „lehettem volna oktató”.

Ebből a rekonstrukcióból két praktikus lépés következik. Egyik az, hogy fölerősödik az [A_o] és az [A_k] eddig rejtett *ha...*, *akkor*-viszonya; e két tétel így tehát egy műveletnek, mégpedig az implikációnak conditójaként és implicatumaként jelenik meg. A másik lépés ezzel együtt jár. Ugyanígy tagolhatjuk a nagy premisszát is, azt a tényállásleírást tehát, amelyik a preszuppozíció (előfeltevés) szerepű általános TAPASZTALATOT építi be a szillogizmusba. Az alábbi séma jeleinek olvasata: IMPL-Ó = implikáció, IMPL-UM = implicátum, COND = conditio, ált. = általános, egy. = egyes, OPP = oppozíció.

A szillogizmus tételeinek műveleti összefüggése:

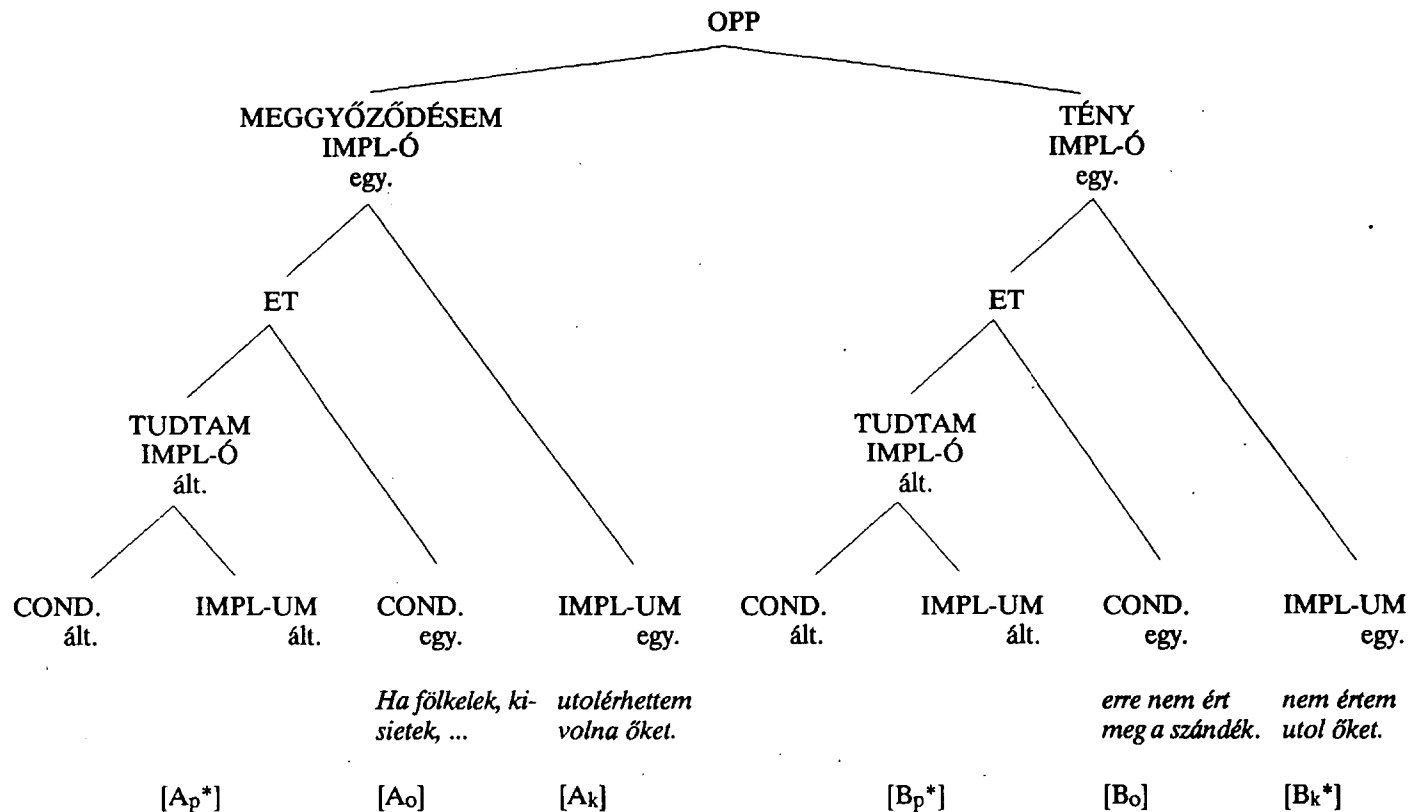
A következő példa felszíni szerkezete ezt a részletezési formát igényli:

„Ha fölkelek, kisietek, levágatok a három emelet lépcsőn, aztán a Krisztina lépcsőn, a szokásos diákszökdeléssel, a villamosmegállónál utolérhettem volna őket. De erre nem ért meg bennem a szándék. Mert az a bizalmas baráti kör félremagyarázhatta volna viselkedésemet? Van, amikor testi tunyaságba öltözik a lélek döntést kerülő lustasága.”
(Illyés Gyula: Beatrice apródjai. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 362.)

A kettős szillogizmus explicit, valamint rekonstruált tényállásai:

[A _p *]	Ha a követő gyorsabb, mint az, akit követ, akkor (általában) utolérheti azt.	[B _p *]	Ha nem érik meg a szándék, akkor a lélek lustasága (általában) testi tunyaságba öltözik.
[A _o]	„Ha fölkelek, kisietek, levágatok...”	[B _o]	„erre nem ért meg bennem a szándék.”
[A _k]	a villamosmegállónál utolérhettem volna őket.”	[B _k *]	Nem siettem utánuk, nem értem utol őket.

Ha figyelembe vesszük azokat a 'világokat' is, amelyekbe a tételek tényállásai be vannak (lehetnek) ágyazva, akkor a (6) példa jelentésszerkezetét vázlatosan így ábrázolhatjuk:

A következő példa megkívánja, hogy néhány vonatkozásban bővítsük a jelentésszerkezet eddigi értelmezését. Ezek közül néhányat – egy-egy megjegyzésként csupán – előre bocsájtok. Egyik ilyen, hogy nem kell múlt időben állnia az egyedi conditiónak, állhat jövő értékű jelenben is; az a fontos csupán – ebben a típusban –, hogy feltételes módban álljon:

„*még gyermeket is szeretnék tőle*”.

A (7) példa egy másik új vonatkozása lesz, hogy a 'világalkotó' igék (TUDTAM, HISZEM) a tényállásleírásokkal együtt explikálódnak benne:

„*Tudtam, hogy jönni fogsz...*”

„*Azt hiszem, még gyermeket is szeretnék tőle...*”

További előzetes megjegyzés, hogy a jelentésszerkezet sémáján föl lehetne tüntetni a 'világalkotó' szint fölötti 'performatív' szintet is; azt tehát, hogy aki a tényállásleírásokat adja, az KÉRDEZTE, FELELTE, KÖZÖLTE stb. a tényállásleírásokat:

„*Tudtam, hogy jönni fogsz – mondotta a varázsló...*”

„*Igen – feleltem –, őt akarom most legjobban.*”

Fontos sajátossága még a (7) példának, hogy szerkezete mindenekelőtt intertextuális, tudniillik két szereplő dialógusát tartalmazza.

(7) példa

– *Tudtam, hogy jönni fogsz – mondotta a varázsló, a grófkisasszony miatt.*

– *Igen – feleltem –, őt akarom most legjobban, és azt hiszem, még gyermeket is szeretnék tőle, de hidegek és ruganyosak az ujjai, és a szemeinek változik a színe, a szíve pedig hideg és gonosz.*” (Csáth Géza: A varázsló halála. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 149.)

Az (5), (6), (7) példák típusalkotó jegye volt, hogy explicit módon jelent meg bennük az [A] szillogizmus (feltételes módú) konklúziója. Ha ennek, valamint a [B] szillogizmus konklúziójának tényállásleírásait és 'tipikus világi'-t kiemeljük, az alábbi összefüggéseket találjuk:

(5) MEGGYŐZŐDÉSEM, hogy
„*Lehettem volna oktató*”

DE TÉNY, hogy
„*nem lettem*”

(6) MEGGYŐZŐDÉSEM, hogy
„*utolérhettem volna őket*”

DE TÉNY, hogy
nem értem utol őket

E két példában mindkét (feltételes módú) tényállásleírás múlt időben áll. A (7) példa (ugyancsak feltételes módú) tényállásleírása viszont jövő idejű, emiatt 'világi' is mások:

(7) azt HISZEM, hogy
„*még gyermeket is szeretnék tőle*”

DE ATTÓL FÉLEK, hogy
nem merek gyermeket tőle

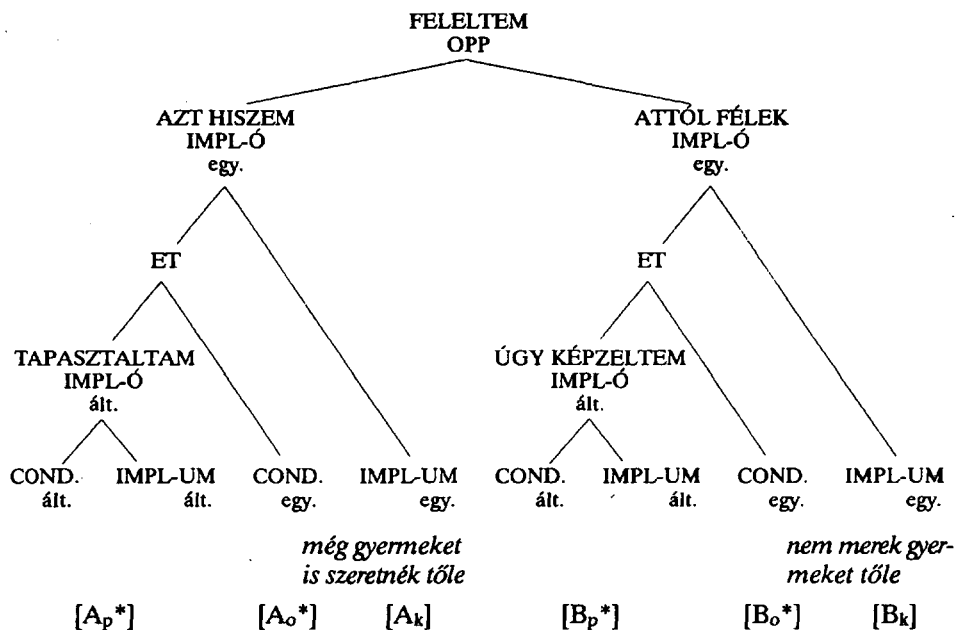
Mások tehát a (7) példa 'világi'; azonos viszont az (5), (6), (7), továbbá az (1), (2), (3), (4) példákban (vagyis az összes eddig tárgyalt esetben), hogy az ELLENTÉT – „felülről”, azaz a kommunikációból jövet – a 'világalkotó lánc' részviszonya. Ahogy az egymás utáni tényállásleírások saját 'világaik'-ba ágyazódva keletkeznek, a köztük lévő viszonyok is 'világalkotó' konnektívumokba ágyazódva jönnek létre. Ez az oka annak, hogy az olyan felszíni szerkezeteket, amelyek a felszíni *de* kötőszóra épülnek, nem lehet kimerítően feltárni a beszélő 'világalkotó láncá'-nak rekonstruálása nélkül.

Nincs is hát olyan típusa az ellentétre épülő kettős szillogizmusnak – merül fel a kérdés –, amelyben közvetlenül a tényállásleírások között volna az ellentét? Mielőtt válaszoznánk, ezt a kérdést fel kell bontanunk. Ha van ilyen típus, akkor ennek a tényál-

A (7) példa komponensei:

Performatív szint: ⁷	MONDOTTA	FELELTEM	
A 'világalkotó' igék és a tényállásleírások (együtt kezelt) szintje:	[A _p *] TAPASZTALTAM, hogy Ha valaki szerelmes, akkor jönni fog.	[A _p *] Én is TAPASZTALTAM, Ha valaki szerelmes, akkor jönni fog.	[B _p *] Úgy KÉPZELTEM, hogy Ha valakinek hidegek az ujjai..., attól nem tanácsos/szabad gyermeket kívánni.
	[A _o *] TUDTAM, hogy szereted a gróf-kisasszonyt	[A _o] KEN(=BEVALLOM) „ő _t akarom most legjobban”	[B _o] Úgy TAPASZTALTAM, „hidegek... az ujjai, ... a szíve... gonosz.”
	[A _k] TUDTAM (= SZÁMÍTOTTAM RÁ), hogy „jönni fogsz”	[A _k] „Azt HISZEM, még gyermeket is szeretnék tőle”	[B _k *] ATTÓL FÉLEK, ⁸ hogy <i>nem merek</i> gyermeket tőle

A (7) példa FELELTEM részének jelentésszerkezete:

lásleírásai vagy nincsenek beágyazva semmilyen 'világ'-ba; vagy be vannak ugyan ágyazva, de ezen 'világok' között nincsen kapcsolat.

Az első feltételezés képtelenséget tartalmaz. Olyan eset sokszor adódik ugyan, hogy bizonytalan a beszélő viszonya saját tényállásleírásához, ezért a partnernek sem könnyű rekonstruálni ezt a 'világ'-ot; olyan eset azonban – a kommunikáció természetéből következően – nem állhat elő, hogy a beszélő ne legyen viszonyban saját tényállásleírásával. Ha nem TUDJA (mert nem maga TAPASZTALTA), akkor csak HISZI, KÉPZELI vagy éppen KÉTELKEDIK benne stb., de ha beszél valamiről, azaz tényállásleírást produkál, akkor ezt valamiféle 'világ'-ba ágyazva teszi – akár tud róla, akár nem. A partner mindenesetre rákényszerül, hogy rekonstruálja ezt a 'világ'-ot;⁹ más kérdés, hogy ennek eredménye adekvát lesz-e a beszélőével.

A második feltevés – ti. hogy vannak ugyan 'világok', csak kapcsolat nincs köztük – reális. A nyelvhasználat egyik tipikus hibája, hogy a beszélő 'világai' nem rendeződnek 'lánc'-ba. – Ezzel a helyzettel azonban itt nem foglalkozom. Bemutatok viszont egy olyan példát, amely a fenti kérdésre mintegy 3. típusként ad feleletet.

3. Ha az [A] szillogizmus explicit konklúziója nem feltételes, hanem kijelentő módban áll, akkor az így megfogalmazott tényállásleírás a TÉNY (FAKTUM) 'világában' egzisztál, s ugyanígy jelenik meg a [B] szillogizmus konklúziója is:

„...*elkezdett az eső cseperészni, de ... el is állt.*”

E két tényállásleírás fölé leginkább ÉS konnektívummal lehet rekonstruálni a 'világok'-at (erre utal a [B] tényállásleírásban explikálódott is):

TÉNY, hogy	ÉS TÉNY az is, hogy
elkezdett az eső cseperészni,	de elállt.

Mindez természetesen csak abban az esetben helytálló elemzés, ha az idézett két tényállásleírás a kettős szillogizmuson belül valóban konklúzióként szerepel.

- (8) *És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.*
(József Attila: A Dunánál)

A két tényállásleírás helye a kettős szillogizmusban:

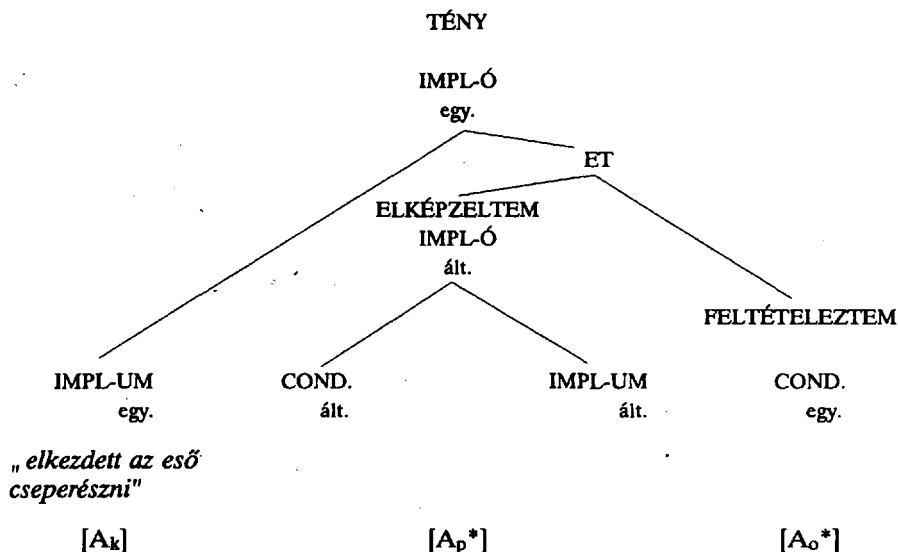
	[A] szillogizmus:		[B] szillogizmus:
[A _p *]	Ha ez az állapotváltozás kényszerű, azaz „fontos” az esőnek, akkor elkezd cseperészni.	[B _p *]	Ha ez az állapotváltozás nem kényszerű, azaz „mindegy” az esőnek, akkor abbahagyja a cseperészést.
[A _o *]	Az időfolyamat egy mozzanatában az esőnek „fontos” volt cseperésznie	[B _o *]	Az időfolyamat következő mozzanatában az esőnek „mindegy” volt a cseperészés
[A _k]	„elkezdett az eső cseperészni”,	[B _k]	az eső „el is állt”

A tételek helyére beírt – explicit és rekonstruált – tényállásleírások 'világai'-t a két szillogizmus egymásutánjában tekintjük át. Sémáikat ugyanis – a jelen típusnál –

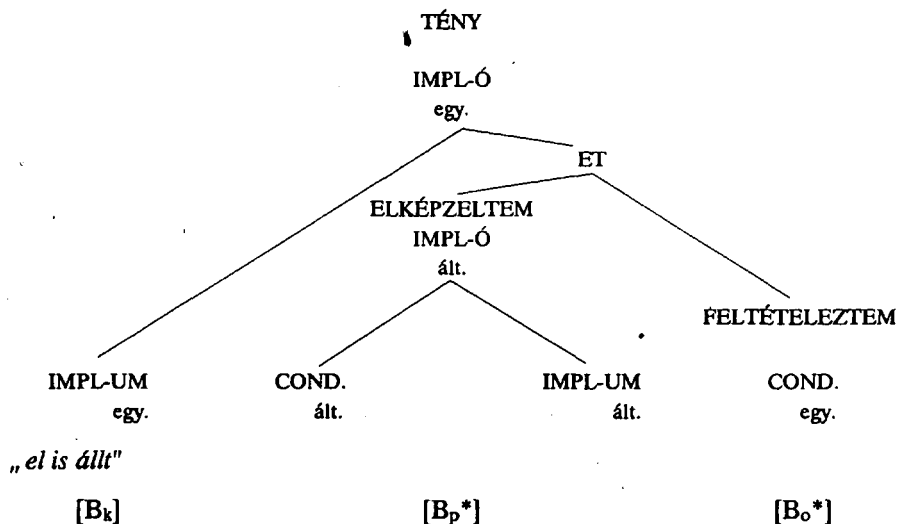
indokolt átfordítani függőleges tengelyük mentén, mivel a felszíni szerkezet az explicit konklúzióval (az egyedi implikátummal) kezdődik: „... *elkezdett az eső cseperészni*”, tudniillik ha ez az állapotváltozás kényszerű, azaz »fontos« az esőnek, akkor elkezd cseperészni, és most az esőnek »fontos« volt cseperésznie.¹⁰

A két szillogizmus tételeinek felszíni sorrendje:

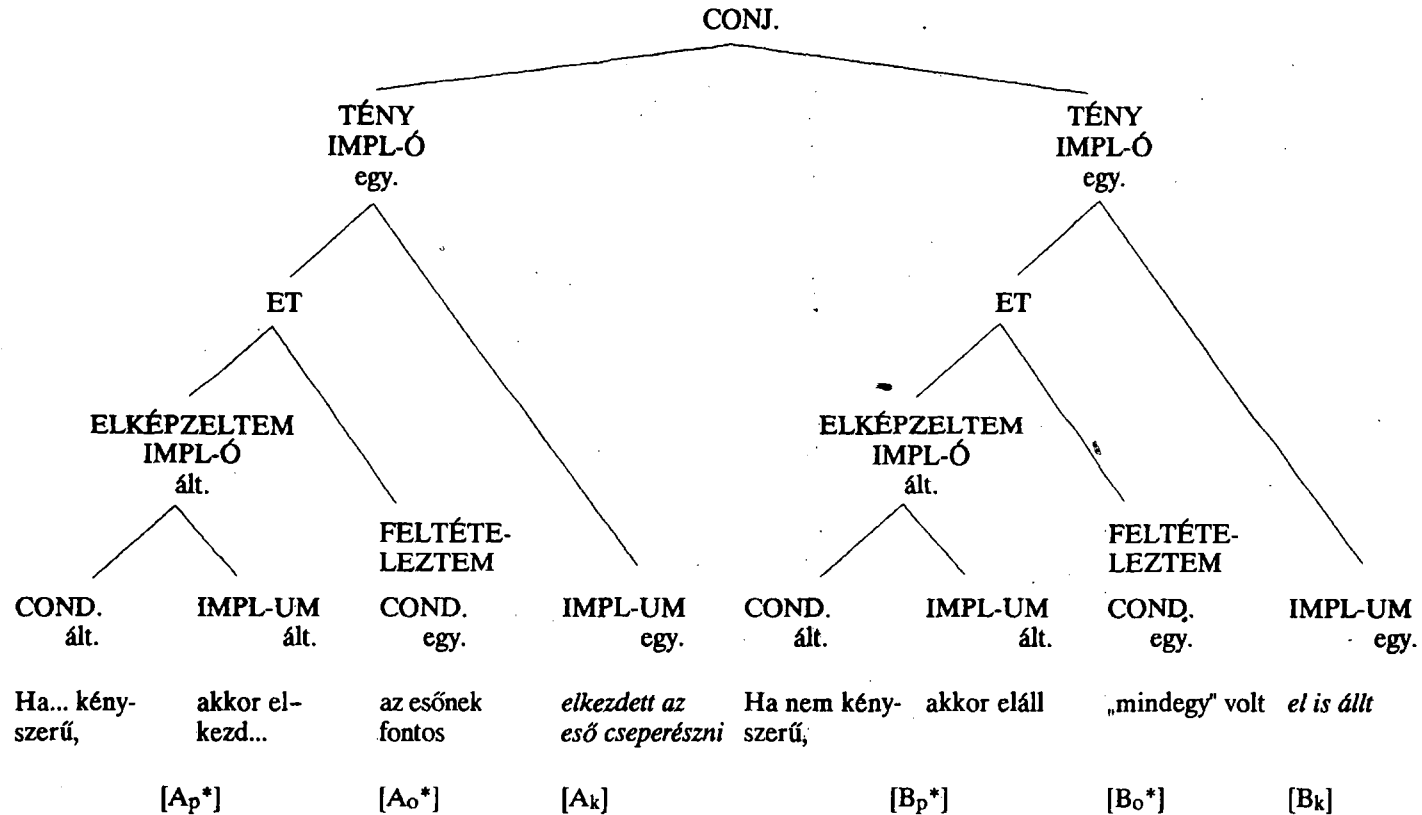
[A] szillogizmus:

[B] szillogizmus:

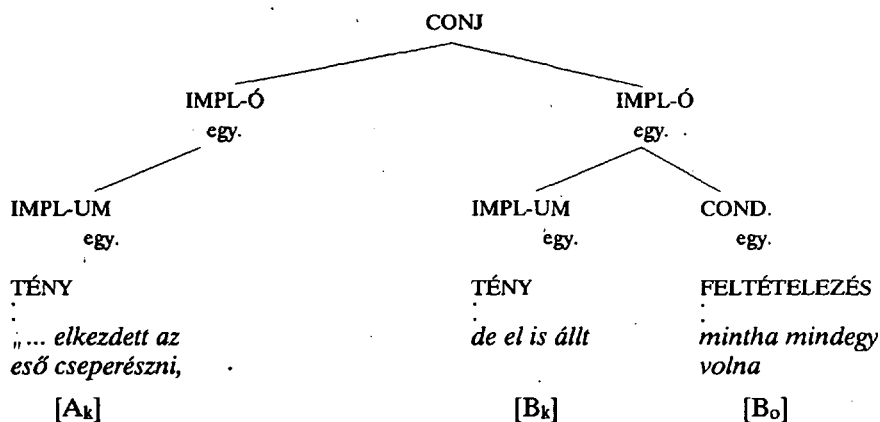

A (8) példa tételeinek kanonikus sorrendje:

A külön-külön ábrázolt szillogizmusokból kiemelhetjük az explicit tényállásleírások 'világ-összefüggései'-t. Az így kapott sémáról leolvasható, hogy a „*mintha mindegy volna*” szegmentumot – amely a FELTÉTELEZTEM 'világ'-ba beágyazott tényállásleírás – 'világalkotó' művelet (egyedi implikáció) viszonyítja, az „*el is állt*” tényállásleírást viszont a felszíni *de* kötőszó.

A (8) példa explicit tényállásleírásainak felszíni összefüggései

4. Vizsgálatom arra a nyilvánvaló feltevésre épült, hogy a kettős szillogizmus tételeiként felfogott tényállásleírások 'világai' nem lehetnek függetlenek az egyes tételek tipikus szerepeitől; a feltevés pusztán igazolódása tehát nem tekinthető különösebb eredménynek. Az viszont – még ha néhol vitatható is – talán hozzájárul a probléma tisztázásához, hogy számos további (itt nem ismertetett) példa elemzésében a 'világ-összefüggések'-nek mintegy három típusa körvonalazódott. A cikk ezeket mutatta be:¹¹

1. típus:

[A _p *] TAPASZTALÁS, TUDÁS	[B _p *] TAPASZTALÁS, TUDÁS
[A _o] TUDÁS TAPASZTALÁS	[B _o] TUDÁS HIT
[A _k *] ELVÁRÁS REMÉNY	[B _k] INTENCIONÁLT ÁLLAPOT HIÁBAVALÓ REMÉNY

2. típus:

[A _p *] TAPASZTALÁS, TUDÁS ELKÉPZELES	[B _p *] TAPASZTALÁS, TUDÁS
[A _o *] TUDÁS	[B _o] TÉNY
[A _k] MEGGYŐZŐDÉS HIT	[B _k] TÉNY FÉLÉS valamitől

3. típus:

[A _p *] ELKÉPZELES	[B _p *] ELKÉPZELES
[A _o *] FELTÉTELEZÉS	[B _o] FELTÉTELEZÉS
[A _k *] TÉNY	[B _k] TÉNY

E típusok – pontosságuktól, érvényességüktől függetlenül – felhívják a figyelmet az eddig általános keretként használt 'kettős szillogizmus' szillogizmus-természetére. A szillogizmusok ugyanis ebben az esetben – ellentétben a szigorú értelemben vett logikai szillogizmusokkal – „keresztül-kasul mennek” a különböző 'világok'-on. Vajon módosul-e (s ha igen, milyen mértékben/milyen jelleggel) a szillogizmusok struktúrája/érvényességének erőssége attól függően, hogy az egyes premisszákhöz milyen 'világalkotó' elemek rendeltetnek.

A válasz nyilván összefügg a két szillogizmus közt viszonyító ellentét fajtájával is, közelebből azzal, hogy a következtetés alapjából (a hiedelmekre épülő preszuppozíciókból, valamint az [A_o]-ból és a [B_o]-ból) milyen erővel következik az [A_k] és a [B_k], azaz a konklúzió. De ez a válasz már egy másik elemzés feladata.

Jegyzetek

1. A partner természetesen nem rekonstruálja minden esetben (legalábbis explicit/tudatos módon nem) azt a lehetséges viszonyt, amiben a beszélő áll az általa kifejezésre juttatott tényállással. Tudatos rekonstrukcióra általában akkor kerül sor, amikor a partner nem tud 'automatikusan/intuitíve/italán tudat-küszöbe-alatti-módon' egy számára elfogadható hozzáférhetőségi relációt találni.
2. Ez persze a példának csak egyik lehetséges olvasata. Észlelheti (LÁTHATJA) a beszélő mindkét tényállást, tehát nemcsak az esernyővel járó-kelő embereket, hanem pl. a háztetők háttere előtt kirajzolódó esőszálakat is.
3. A kutató számára ráadásul még az a viszonyulás (hozzáférhetőségi reláció) is fontos, amelyet a partner a saját hipotéziseihez alkot, vagyis az, ahogy ő (ti. a partner) meg van győződve (HISZI), SEJTI stb., hogy a beszélő (a szerző) TUDJA/TAPASZTALJA, hogy ... Ezt a vonatkozást ebben a dolgozatban nem vizsgálom.
4. Végleges értelmezésében VeSReST = 'vehiculumstruktúra-relatumstruktúra' (PETŐFI: 1990. 206.)
5. Ebben a dolgozatban általam (azaz egy elemző kutató által) lehetségesnek tartott 'világalkotó elemeket' (re)konstruálok; nem törekszem tehát (legalábbis most nem) arra, hogy ezeket (pl. másokkal tesztelve) általánosítsam. Arra sem vállalkozom, hogy az itteni 'világalkotó elemek' valamennyi kanonikus nyelvi feltételt és következményét elemezzem, így többek közt azt sem, hogy az ET-tel (vagy más konnektív

elemmel) összekapcsolt vilálgalkotó elemek milyen (főléjük rendelhető) világ elemei lehetnek; vagyis (globálisan) 'vilálgalkotó konnektívum'-ról beszélek az 'általuk alkotott világ' (re)konstrukciója/megnevezése nélkül.

6. A vilálgalkotó *hittem* elem explicit jelenléte nem jelenti okvetlenül azt, hogy azt betű szerinti értelmében azonosítani kellene/lehetne a vele azonos (nagybetűs) grafémával jelölt kanonikus vilálgalkotó HITTEM elemmel. Valaki pl. TUDhat valamit (kanonikus értelemben), de azt mondja, hogy 'hiszi' ezt a valamit. A (7) példában – ha nem varázsló mondaná, aki a mesék által alkotott/alkotható világokban *tudhatja* a jövőt – a *tudtam* ige REMÉLTEM, HITTEM szerepben állna, hiszen kanonikus értelemben a jövőt nem lehet TUDNI.
7. Az ATTÓL FÉLEK egy komplex kifejezés, mert egy vilálgalkotó elemet (pl. azt HISZEM), valamint ennek valutatív kvalifikálását (azért hiszem, hogy nem merek gyereket kívánni, mert *félek* gyereket kívánni) fejezi ki egyszerre. (Hasonló jellegű kifejezés a „merek” is.)
8. Ezt itt csak a példa kapcsán tüntetem fel, ebben a dolgozatban közelebből nem foglalkozom vele. – A 'performatív szint' egyébként a vilálgalkotó igék és a tényállásleírások relációját domináló szint.
9. A „rákényszerül” kifejezést az 1. sz. jegyzet értelmében használom.
10. Egy teljesebb elemzés nem engedné meg, hogy a megszemélyesítés eszközeit (pl. az esőnek „fontos volt” cseperésznie) azonos szintűnek tekintsük a 'reális'-ként kezelhető (rész-)-világok eszközeivel.
11. Ebben a dolgozatban nem szerepel a 4., az alábbi háromtól egy sajátosságával különböző típus, amelyikben a preszuppozíció szerepű felső tételek megjelennek a felszíni szerkezetben. (A jelentésszerkezet szintaktikai vetülete a *ha ugyanis* kötőszóegyüttesben: A III. Hungarológiai Kongresszus előadásai.)

Irodalomjegyzék

BÉNRETI Zoltán:

1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÉKÉSI Imre:

1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

DORFMÜLLER-KARPUSA, Käthy:

1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: Fritsche, J. (Hg.): Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten. Grundlelemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. Hamburg, Buske, 100 – 145.

PETŐFI S. János:

1978. Structure and Function of the Grammatical Component of the Text Structure World Structure Theory. In: Guenther, F. – Schmidt, S. J. (eds.): Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages. Dordrecht, Reidel

1983. Text, Signification, Models, and Correlates. In: G. Rickheit and M. Bock (eds.): Psycholinguistic Studies in Language Processing. De Gruyter. 166 – 198.

1990. Szöveg, szövegtan, műelemzés (Textológiai tanulmányok). Szerk. E. Benkes Zsuzsa. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.

PETŐFI S. János – Hermann KAYSER:

1976. Sprechhandlungen und semantische Interpretation. In: Meyer – Herman, R. (Hg.): Sprechen – Handeln – Interaktion. Tübingen, Niemeyer.

THE 'WORLDS' OF DUAL SYLLOGISM

IMRE BÉKÉSI

In this paper the discussion of dual syllogism is continued (see: Szemiotikai szövegtan: Semiotic Texttheory 2, 38 – 54).

Various kinds of „worlds” – knowledge, supposition, expectation etc. – are examined on the basis of János S. Petőfi's Text Structure World Structure Theory and are typically present in the theorems and the conclusions of dual syllogism. Three main types are differentiated on the basis of example analyses; these are summarized in the fourth section of the paper.